

Miljan Popić¹

METAFIZIČKA PITANJA I EGZISTENCIJALNI ZNAČAJ DIJALOGA

Sažetak

Diálogos se nalazi u egzistencijalnim osnovama filosofije, a metafizika je, od Aristotela do danas, osnovni oblik i sama srž filosofije. Prvi oblici *diálogos-a* mogu se uočiti unutar antičke tragedije - za koju se može reći je prikaz sudbonosnih događaja - u kojem sudjeluju hor i glumci, tako da i taj dijalog nema značenje običnog razgovora, nego ima značenje i prikaz sudbonosnih događaja koji se razumijevaju i kao postavljanje i suprotstavljanje. *Thesis* je u antičkom grčkom vremenu *postavljanje*, dok je *antithesis* – *suprotstavljanje*. Logički i jezički izraz te sheme je *diálogos* koji svoju osnovu ima u *logos-u*. Od Heraklita je evidentno da *logos* nema samo značenje govora ili riječi. Osnove filosofskog dijaloga nalaze se dijelom u antičkoj tragediji, a dijelom u Heraklitovom stavu o borbi suprotnosti. Dijalog je komunikacija usmjerena prevladavanju nesporazuma. Dijalog se jasno razlikuje i svojim porijeklom, osnovom, i daljim višeznačnim razvojem i od diskusije i od disputa, te je, naročito, u kontekstu savremenih oblika komunikacije korisno ponovo podsjetiti na neke elemente i karakteristike tih razlikovanja.

Istorijski posmatrano nisu svi filosofski dijalozi ni jednoznačne ni unificirane forme i zbog toga je važno iznova ukazati na osnovnu nit i presudan značaj filosofskog dijaloga koji opstaje milenijumima i svjedoči „vječno vraćanje“ na ljudsko metafizičko traganje za istinom i smislom.

Ključne riječi: metafizika, dijalog, filosofija, istorija, hermeneutika, intelektualci, kultura.

¹ Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet
miljan.popic@ff.ues.rs.ba

METAPHYSICAL QUESTIONS AND THE EXISTENTIAL SIGNIFICANCE OF DIALOGUE

Summary

Dialogue (*diálogos*) is a fundamental concept in the existential foundations of philosophy, and metaphysics, from Aristotle to the present day, has been the fundamental form and very essence of philosophy. The first forms of dialogue can be traced back to ancient Greek tragedy, which portrays fateful events. In these tragedies, the chorus and actors engage in a dialogue that goes beyond everyday conversation. It serves to represent and understand these fateful events, involving both the posing of a *thesis* (statement) and its *antithesis* (opposition) in ancient Greek terms. This logical and linguistic structure finds its foundation in the concept of *logos*, which for Heraclitus extends beyond mere speech or words. The foundations of philosophical dialogue lie partly in ancient tragedy and partly in Heraclitus' concept of the struggle of opposites. Dialogue is a form of communication aimed at overcoming misunderstandings. It is distinct in its origin, foundation, and multifaceted development from both discussion and dispute. Particularly in the context of contemporary communication, it is valuable to revisit some of the elements and characteristics that differentiate these terms.

From a historical perspective, philosophical dialogues are not always unambiguous or unified in form. Therefore, it is important to re-emphasize the core thread and crucial significance of philosophical dialogue, which has persisted for millennia and embodies the "eternal return" to humanity's metaphysical quest for truth and meaning.

Keywords: metaphysics, dialogue, philosophy, history, hermeneutics, intellectuals, culture

I

Savremeni oblici komunikacije su, unutar nekoliko posljednjih decenija, obilježeni onim što se naziva masovni² mediji. Velika učestalost korištenja interneta u svakodnevnoj komunikaciji - i kroz društvene mreže i kroz razne internet portale - često nam daje utisak da smo učesnici neprekidne i ubrzane „globalne konverzacije“. Direktna posljedica toga ili osnovni problem očituje se u izazovu kako da održimo elementarnu koncentraciju i da odredimo relevantno od nebitnog, ovo nam postaje sve teže. Unutar ovih oblika komunikacije, pažnja nam se skreće kratkim, „atraktivnim“ porukama, dok dublje analize i ozbiljniji sadržaji često ostaju marginalizovani tako da možemo reći da se takvim oblicima komuniciranja intenzivno nastoji manipulirati našim mišljenjem. Dodatni izazov pojavljuje se i u tzv. „eho komorama“ jer nam algoritmi društvenih mreža pokazuju ili nas upućuju na sadržaje koji potvrđuju naše postojeće stavove i poglede na društvenu realnost, te nam na taj način često mogu stvoriti iluziju široke saglasnosti marginalizujući bilo kakve suprotne ideje ili različite perspektive sagledavanja i promišljanja. Na ovaj način ulazimo u prostor polarizacije koja nam otežava ili potpuno onemogućava argumentovano i utemeljeno kritičko promišljanje u odnosu na drugog ili drugačijeg i samim tim sve perspektive komunikacije koje imaju za cilj određenu razmjenu ideja koje su usmjerene prema traženju smisla i istine postaje otežane ili obesmišljene.

Aristotelovo određenje čovjeka kao društvenog³ i razumnog bića, koje po prirodi teži znanju⁴, ima obavezujuće trajanje. Čovjek je jedino logosno biće i to je prava mjera naše egzistencije. Franci Zore, na tragu antičke misli, kaže: „Budući da je čovjek biće s logosom (ζῶον λόγον ἔχον), u njega je svagda već unaprijed prisutno neko razumijevanje (pred-razumijevanje), i budući da je noetsko biće, ima svagda već unaprijed određen sluh.“⁵

² Hans-Georg Gadamer podsjeća da izraz masa postaje uobičajen za ljudske mase od kraja 18. vijeka, od naziva za francusku revoluciju - *levee en masse*. Takođe, naglašava da „masi pripada manjak artikulacije i izdiferenciranosti, a to uključuje anonimnost koja otežava humanost“ detaljnije vidjeti: Гадамер, Х-Г. (1996). *Похвала теорији*. Подгорица: Октоих, стр. 142-143.

³ „Ἄνθρωπος φύσει ζῶον πολιτικόν.“ (Arist. *Polit.* 1253 a)

⁴ „Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει.“ (Arist. *Met.* A 1, 980 a 21)

⁵ Zore, F. (2006). *Početak i smisao metafizičkih pitanja*. Zagreb: Demetra, str. 90.

Čovjek, kao biće zajednice, svoju egzistenciju ostvaruje samo u odnosu prema drugome, neprestano učimo da živimo s drugim. Gadamer izdvaja kao osnovni zadatak čovjeka da nauči da živi s drugim i istovremeno nam ukazuje da trebamo naučiti „živeti kao drugi drugog“.⁶

Levinas kaže da apsolutno iskustvo koje se događa licem-u-lice i u kome se sagovornik prezentuje kao apsolutno bivstvo ne može se, prema Platonu, „pojmiti bez Ideja, ali pojam Ideje na kraju odgovara preobražaju drugog u Drugoga (čovjeka). Istinski govor je, za Platona, u stanju da samom sebi pomogne: sadržaj koji mi se daje ne može se odvojiti od onoga koji ga misli, što znači da pokretač govora daje odgovore na pitanja. Mišljenje se, za Platona, ne svodi na bezličnu povezanost istinitih odnosa, nego ono pretpostavlja ličnosti i međulične odnose.“⁷

Pojedinačna volja sagovornika koji stupaju u međusobni razgovor, ne odlučuje o samom toku razgovora, „nego zakon stvari o kojoj je reč u razgovoru, koji pokreće govor i odgovor i na kraju ih zajedno uigrava. Posle razgovora koji je uspeo, kažemo da smo ispunjeni. Igra govora i odgovora se nastavlja u unutrašnjem razgovoru duše sa samom sobom, kako je još Platon nazvao mišljenje. [...] Tako i svaki razgovor ima unutrašnju beskonačnost i nema kraja.“⁸

Razgovor koji je usmjeren prema traženju istine ima mogućnost da nas dovede i do nerazumijevanja, a o tome profesor Zore ističe: „Sama mogućnost (da ne kažemo velika vjerovatnost) nerazumijevanja, koja leži u osnovi hermeneutičke potrebe, uključuje u sebi težnju za razumijevanjem, impliciranu već u samoj riječi filo-sofija; premda je sama hermeneutika novijega datuma, njezina je problematika povezana s filozofijom još od njezina utemeljenja u antičkoj Grčkoj. Tako je pitanje hermeneutičkog iskustva uvijek na neki način bilo povezano s pitanjem razumijevanja istine, uloge hermeneutičkog posrednika pri razumijevanju istine i oblikovanosti hermeneutičkog sluha razumijevajućega.“⁹

Takođe, Zore naglašava: „Sama potreba za hermeneutikom (u bilo kojem obliku) ukazuje da je istina za čovjeka nešto upitno, problematično; uvid u relativnost historijskoga obzorja, na kojem je utemeljena, nije samo baština historizma, nego se

⁶ Гадамер, Х-Г. (1999). *Европско наслеђе*. Београд: ПЛАТОН, стр. 20.

⁷ Левинас, Е. (2006). *Тоталитет и бесконачност*. Београд/Загреб: Јасен/Деметра, стр. 56.

⁸ Гадамер, Х-Г. (1996). *Похвала теорији*, стр. 90.

⁹ Zore, F. (2006). *Početak i smisao metafizičkih pitanja*, str. 88.

dotiče i temeljnog problema, naime, ne-mogućnosti ili u najmanju ruku problematičnosti transcendiranja toga historijskog obzorja. Pitanje odnosa između relativnošću obilježenoga historijskoga položaja čovjeka i transcendencije ne pojavljuje se tek pri izgrađenoj povijesnoj svijesti. Naprotiv, ono ima bogatu (pret)povijest, u kojoj je taj odnos impliciran u metafizičkom dvojstvu čovjek - bogovi, odnosno Bog, te u problematičnosti njihove međusobne "komunikacije". Načelno φιλοσοφία postaje σοφία onda kad se taj bezdan prevlada i pri tomu je glavna zadaća filozofije u traženju puta za premošćivanje toga ponora.¹⁰ Filozofija ima konstantnu težnju i potrebu da posreduje i premošćava razlike i suprotnosti i da ih uvodi u jedan *harmoničan* odnos ili bar u odnos osnovnog razumijevanja.

II

U današnje vrijeme, filozofija nužno treba da promišlja i na određeni način da posreduje između dvije strane: neograničenog polja istraživanja moderne nauke, a s druge strane, raznolikih ustanova kulture i običaja u kojima se već milenijumima kreće ljudsko društvo. *Naučna kultura*¹¹ nam se danas nudi kao obavezujući obrazac, iako smo zahvaljujući njoj u neprestanom razvoju opasnog stanja svjetske civilizacije.¹² Smislenost i logosnost je gotovo protjerana iz savremenih oblika komunikacije. Logos, koji nam daje mogućnost diálogosa, i uvodi nas u dijalektiku kao veliko filozofsko nasljeđe, jedini jeste i može biti trajni obrazac i zakonitost svake filozofske komunikacije.

Prvi oblici *diálogos-a* mogu se uočiti unutar antičke tragedije - za koju se može reći je prikaz sudbonosnih događaja - u kojem sudjeluju hor i glumci, tako da i taj dijalog nema značenje običnog razgovora, nego ima značenje i prikaz sudbonosnih događaja koji se razumijevaju i kao postavljanje i suprotstavljanje. *Thesis* je u antičkom grčkom

¹⁰ Isto.

¹¹ Diltaj će o nastajanju naučne kulture reći: „evropski duh raste u uzajamnom delovanju nacija. Iz toga nastaje jedna kultura, u kojoj se na tlu osnovne suprotnosti između očuvanja staroga i naučnog napretka u religiji i državi i socijalnom poretku, pojavljuje beskrajno mnoštvo raznih pravaca.“ Detaljnije vidjeti: Diltaj, V. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ, str. 392.

¹² „Mora se postaviti pitanje, nije li možda predrasuda Moderne to što je pojam napretka, koji je zaista konstitutivan za bit znanstvenog istraživanja, prenesen na cjelokupnost ljudskog života i ljudske kulture. Mora se najozbiljnije postaviti pitanje, je li *napredak*, kakav se uvriježio u posebnom području znanstvenih istraživanja, uopće sasvim u skladu s uvjetima ljudskog opstanka.“ Detaljnije vidjeti: Gadamer, H-G. (1978). *Hermeneutika kao praktična filozofija*. U: Brkić, Josip (pr.). Čemu još filozofija. Zagreb: Znaci, str. 225-249 (242).

vremenu *postavljanje*, dok je *antithesis* – *suprotstavljanje*. Logički i jezički izraz te sheme je *diálogos* koji svoju osnovu ima u *logos*-u. Od Heraklita je evidentno da *logos* nema samo značenje govora ili riječi.

Filosofski dijalog svoje osnove, jednim dijelom, nalazi u antičkoj tragediji, a dijelom u Heraklitovom stavu o borbi suprotnosti. Branko Pavlović ukazuje da se u dijalogu prožimaju akcija i kontemplacija, djelanje i mišljenje, govor i njegovo drugoznačenje, događanje i razjašnjavanje.¹³

Uputno je ukazati na nijansiranost neposrednih oblika komunikacije koji se, danas, često zanemaruju. Izdvojićemo tri oblika i naglasiti određene nijanse njihovog razlikovanja. Dijalog, diskusija i disput su različiti oblici komunikacije koji se koriste u različitim kontekstima i imaju različite ciljeve. Evo kako bi se mogle predstaviti njihove osnovne nijansirane razlike: Dijalog (gr. *διάλογος* = razgovor; *διά* - kroz, prema; *λόγος* - riječ, govor) je razgovor ili razmjena ideja između dviju ili više osoba s ciljem razumijevanja i pronalaženja istine. U dijalogu, učesnici slušaju jedni druge, postavljaju pitanja i iznose svoje stavove s otvorenosću prema promjeni mišljenja. Dijalog podstiče međusobno poštovanje, empatiju i aktivno slušanje. Učesnici su otvoreni za različite perspektive. Diskusija (lat. *discussio*, = rasprava, razmatranje; dolazi od glagola *discutere*, što znači raščlanjivati ili razmatrati) je proces razmjene mišljenja ili argumenata o određenoj temi. Za razliku od dijaloga, diskusija može biti manje formalna i može uključivati veći broj učesnika. Cilj diskusije može biti razmjena informacija, donošenje odluka ili rješavanje problema. Diskusija može biti strukturisana ili neformalna. Učesnici mogu iznositi argumente, analizirati ideje i razmatrati različite aspekte teme. U diskusiji se često koriste logički argumenti i činjenice kako bi se podržali stavovi. Disput (lat. *disputare* = raspravljati, osporavati) je oblik rasprave u kojem suprotstavljene strane argumentuju i brane svoje stavove. Za razliku od dijaloga, gdje je naglasak na razumijevanju i pronalaženju istine, disput se često vodi s ciljem dokazivanja ispravnosti vlastitog stava ili pobijanja stava protivnika. Disput može biti vrlo formalan, poput debate, ili manje formalan, poput verbalnog sukoba. Učesnici u disputu mogu biti manje otvoreni za promjenu mišljenja i mogu koristiti različite retoričke strategije kako bi podržali vlastite argumente i osporili argumente protivnika. Ukratko, dok dijalog podstiče razumijevanje i saradnju, diskusija omogućava razmjenu mišljenja i argumenata,

¹³ Павловић, Б. (2000). *Видовија Артура Полачека*. Београд: ПЛАНΩ, стр. 238-250.

dok je disput oblik komunikacije u kojem suprotstavljene strane brane vlastite stavove. Unutar komunikacije često je prisutno i da se ova tri nijansirana oblika ukrštaju i prepliću, ali primarna je inicijalna namjera za jedan od ova tri oblika komunikacije. Razgovor može započeti kao dijalog, ali preći u diskusiju kada se izlažu različite perspektive.¹⁴ Diskusija može dalje eskalirati u disput ako suprotstavljene strane postanu previše emocionalne ili odlučne da brane svoje stavove. Dijalog treba da bude primaran u našoj komunikaciji i usmjerenosti prema drugome i drugačijem jer se kroz dijalog egzistencijalno izgrađujemo, ostvarujemo i potvrđujemo u drugome.

III

Filosofski dijalog svoje argumente treba da artikuliše jasno i precizno i da održi logički slijed u dijalogu, to jest slijed postavljanja pitanja i odgovaranje na ta pitanja. „Drugim rečima, čak i kada se radi o dijalektičkoj, filozofskoj metodi koja se odvija u kritičkom razgovoru između obrazovanih sagovornika postoji opasnost od nerazumevanja onoga što je sagovornik hteo da kaže, pri čemu se to jedino može postići, kako vidimo, jasnim i preciznim govorom.“¹⁵

Cjelina filozofskog mišljenja utemeljena je u grčkoj filozofiji, a dodatna potvrda i svjedočanstvo o tome nalazi se i u kulturi.¹⁶ Antičke kulturne vrijednosti svjedoče svoju postojanost kroz milenijumsko trajanje, a 19. vijek je, između ostalog, donio i snažnu kritiku tim kulturnim vrijednostima. „Hermeneutika je postala stvar od univerzalnog značenja tek onda kad se naša kultura kao cjelina osjetila izvrnutom sumnjama i radikalnoj kritici.“¹⁷ Jedan od rezultata intenzivne izvrnutosti sumnji i kritici rezultiralo je formiranju novih kulturnih obrazaca. Današnja kultura koja je zasnovana nasuprot

¹⁴ Dejvid Bom navodi primjere političkih razgovora koji se nazivaju dijalozi, mada se objektivno radi o diskusijama. Detaljnije vidjeti: Bohm, D. (1996). *On Dialogue*. New York: Routledge, pp. 6-54.

¹⁵ Deretić, I. (2011). *Da li nam je hermenutika uopšte potrebna: Platon o umeću tumačenja*. Filozofija i društvo: časopis Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, 2/2011, str. 215-228.

¹⁶ O kulturnoj vrijednosti koja se prenosi iz antičkog svijeta Diltaj primijećuje: „Čuvena Humboltova rasprava o zadatku historičara polazi od sledećeg transcendentan filozofskog stava: ono što deluje u svetskoj istoriji kreće se i u unutrašnjem biću čoveka. Humboltova polazna tačka je čovek pojedinac. Vreme je tražilo novu kulturu oblikovanja ličnosti; kako je takva kultura ostvarena u grčkom svetu, nastao je ideal grčkog humanizma; ali njegovi najvažniji predstavnici, Humbolt, Šiler, Helderlin i Fr. Šlegel, u svom najranijem periodu transcendentan filozofijom uneli su jednu novu dubinu. Vlastita vrednost (Selbstwert) ličnosti određena je u Lajbnicovoj školi kao savršenstvo; u Kantovoj se pojavila kao dostojanstvo koje se rađa iz vlastite svrhe (Selbstzweck) ličnosti.“ Diltaj, V. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*, str. 178.

¹⁷ Gadamer, H-G. (1978). *Hermeneutika kao praktična filozofija*. str. 238.

realnosti, kultura u kojoj *agresivnost* moderne nauke posredstvom svog pristupa ili nekog metoda želi da zagospodari svojim predmetom i tako isključi uzajamnost učestvovanja i u vrijednostima čovjekovog života u zajednici - u lijepom, dobrom i pravednom. Filozofija suštinu saznanja ostvaruje u dijalogu, „a ne iz-subjektivnosti-proističuće i poimajuće ovladavanje predmetom“¹⁸, kao što to čini moderna nauka i kultura koju nam nameće.

Karl Jaspers naglašava da „mi danas u nevolji shvaćamo komunikaciju kao osnovni nama postavljeni zahtjev. Osvjetljenje komunikacije iz njezinih mnogostrukih izvora na način obuhvatnog, glavna je tema filozofiranja. Međutim, približiti komunikaciju ostvarenju u svim njezinim mogućnostima, svagdašnja je zadaća filozofskog života.“¹⁹ Neophodno je da filozofsko promišljanje ima i svoj dijaloški oblik, jer unutar komunikacije ostvarujemo svoju samospoznaju. Sagledavajući *diálogos* od antičke tragedije do našeg vremena uočava se vrijednost ovog oblika komunikacije. *Diálogos* nikada nije oblik komunikacije u kome se učesnici bave nekim *bezidejnim* i svakodnevnim temama ili ogovaranjima. Dijalog je uzvišen oblik komunikacije koji uvijek svjedoči, ukazuje ili donosi vanvremene ili vječne teme o smislu i istini.

IV

Može djelovati da se čovjek danas nalazi u svojevrsnoj beskrajnoj dijalektičkoj interakciji koja se kreće negdje između empatije i otuđenja kako ju je sagledavao Bernard Hrutizen [Bernard Groethuysen], koji je možda najviše poznat kao priređivač Diltajevih djela. Hrutizen je smatrao posebno zabrinjavajućim smanjenje upotrebe onoga što je nazvao *mala slova*, *skromni pomoćnici* i *ključni sumnjivci* koji podstiču ljubaznost i intelektualnu razmjenu umjesto konceptualnog zatvaranja i ideološke zaključanosti. Hrutizen je sugerisao da ove male riječi „drže poštovanu distancu između ljudske misli i istine.“ On naglašava da je upotreba takvih malih jezičkih modifikatora kao što su: *možda*, *ako*, *međutim* i *ali* od najvećeg značaja za civilizovanu komunikaciju, jer kvalifikuju i

¹⁸ Gadamer, H-G. (2007). *Početak filozofije*. Beograd: Fedon, str. 81-82.

¹⁹ Jaspers, K. (1978). *Filozofija u budućnosti*. U: Brkić, Josip (pr.). Čemu još filozofija. Zagreb: Znaci, str. 251-273. (273).

moduliraju zastupanje velikih ideja i vrijednosti, držeći ih otvorenim za daljnju analizu i razmišljanje.²⁰

Žarko Vidović je samu osnovu filosofije često izražavao kao samospoznaju i to na sljedeći način: „Samospoznaja je moguća isključivo u dijalogu, jer u samospoznaji čovek izlazi iz svog iskustva, susreće se sa tuđim iskustvom, s nekim sa kojim vodi razgovor. Taj razgovor mora da ima karakter dijaloga a ne polemike. Dijalog je saglasnost u Logosu, sabranost, a polemika je rat u kome se dokazuje ko je pametniji. Platon je predvideo dijalog, njegova dela su pisana kao dijalozi, a cilj čitave filosofije kod njega je samospoznaja, a ne spoznaja sveta. Znači, samospoznaja je moguća samo u dijalogu: jer samo sagovornik, koga poštuješ, u stanju je da otkrije slabosti i nedostatke u tvom znanju a da nije svestan da je otkrio, kao i ti u njemu, a da nisi svestan da si ih otkrio. To je tajna dijaloga.“²¹

Uz sve izazove s kojima se suočava, filosofija mora težiti prema stalnom dijalogu i sa modernom naukom i sa svim vidovima moderne kulture jer oni oblikuju ambijent u kome se odvija ljudski život, a filosofija je trajno zapitana o tome kakav je to ideal života – života, u sokratovskom smislu, koji je vrijedan življenja i podražavanja. Kroz dijalog otkrivamo, zadobijamo i svjedočimo jednu duhovnu osnovu filosofije i antičko nasljeđe od Platona i Aristotela, ono što oni imenuju kao *sophrosyne* (σωφροσύνη) i ***phronesis*** (φρόνησις), našu pravu mjeru življenja i egzistencije - *dia*-logosnu mjeru bića [Seiendes] koje bivstujući [seiend] jest.²² Ovo filosofsko nasljeđe, koje nam je ostavio Aristotel, i garantuje trajnu znanstvenu vrijednost filosofije koja se primarno otkriva u svom osnovnom metafizičkom traganju.

²⁰ Za ovaj sažet prikaz o značaju upotrebe *malih riječi* u komunikaciji poslužili smo se studijom. Ermarth, M. (1993). *Intellectual History as Philosophical Anthropology: Bernard Groethuysen's Transformation of Traditional Geistesgeschichte*. The Journal of Modern History, vol. 65/4, pp. 673-705. Dostupno: <https://www.jstor.org/stable/2124538>.

²¹ Видовић, Ж. (2014). *Дијалог о животном искуству*. Зенит: магазин за уметност, науку и философију, бр. 14, стр. 125–138.

²² Detaljnije vidjeti: Фолкман-Шлук, К-Х. (2001). *Увод у филозофско мишљење*. Београд: ПЛАТΩ. стр. 32-44.

LITERATURA

- 1) Bohm, D. (1996). *On Dialogue*. New York: Routledge.
- 2) Deretić, I. (2011). *Da li nam je hermenutika uopšte potrebna: Platon o umeću tumačenja*. Filozofija i društvo: časopis Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, 2/2011, str. 215-228.
- 3) Diltaj, V. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ.
- 4) Ermarth, M. (1993). *Intellectual History as Philosophical Anthropology: Bernard Groethuysen's Transformation of Traditional Geistesgeschichte*. The Journal of Modern History, vol. 65/4, pp. 673-705. Dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/2124538>.
- 5) Фолкман-Шлук, К-Х. (2001). *Увод у филозофско мишљење*. Београд: ПЛАТОН.
- 6) Gadamer, H-G. (1978). *Hermeneutika kao praktična filozofija*. U: Brkić, Josip (pr.). *Čemu još filozofija*. Zagreb: Znaci, str. 225-249.
- 7) Гадамер, Х-Г. (1996). *Похвала теорији*. Подгорица: Октоих.
- 8) Гадамер, Х-Г. (1999). *Европско наслеђе*. Београд: ПЛАТОН.
- 9) Gadamer, H-G. (2007). *Početak filozofije*. Beograd: Fedon.
- 10) Jaspers, K. (1978). *Filozofija u budućnosti*. U: Brkić, Josip (pr.). *Čemu još filozofija*. Zagreb: Znaci, str. 251-273.
- 11) Левинас, Е. (2006). *Тоталитет и бесконачност*. Београд/Загреб: Јасен/Деметра.
- 12) Павловић, Б. (2000). *Видовија Артура Полачека*. Београд: ПЛАТОН.
- 13) Видовић, Ж. (2014). *Дијалог о животном искуству*. Зенит: магазин за уметност, науку и философију, бр. 14, стр. 125–138.
- 14) Zore, F. (2006). *Početak i smisao metafizičkih pitanja*. Zagreb: Demetra.